

פרשת שופטים

"ה' הוא נחלתו": מהתורה לתפילה ומהתפילה לשירה

דליה מרקס

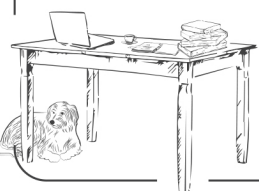
הלוויים אינם לא מקבלים נחלה בארץ כשאר השבטים אלא "אֲשֵׁי ה' וְנַחֲלָתוֹ יֹאכְלוּ" (דברים יח, א). הלוי ישכון במקדש ויתכלכל בו, ועל כן, "ה' הוא נַחֲלָתוֹ" (שם, ב). התורה אינה אומרת שהלוי ישכון עם האל, או בביתו אלא שהאל עצמו הוא נחלתו. במילים אחרות, הלוי גר כביכול בתוך הקב"ה. לשון זו אינה יוצאת מידי פשוטה.

לעומת מה שקראנו בספר במדבר על נוכחותו של האל בארץ: "וְלֹא תִטְמֵא אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם יֹשְׁבִים בָּהּ אֲשֶׁר אֲנִי שֹׁכֵן בְּתוֹכָהּ כִּי אֲנִי ה' שֹׁכֵן בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל" (לה, לד), בספר דברים דימוי האל הוא לרוב טרנצנדנטי, האל מביט בעולם מבחוץ: "אָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ דָּרַשׁ אֶתְּהָ תָמִיד עֵינָי ה' אֱלֹהֶיךָ בָּהּ מִרְשִׁית הַשָּׁנָה וְעַד אַחֲרִית שָׁנָה" (יא, יב). על המתח הזה נאמר בשם ר' אמי: "מפני מה מכנין שמו של הקב"ה וקוראין אותו 'מקום' שהוא מקומו של עולם ואין עולמו מקומו" (בראשית רבה סח, ט). על כן, הקביעה שה' הוא נחלתו של הלוי, של זה שנקרא לשרת בקודש ואין לו נחלה פיזית משלו, מרתקת ומעוררת מחשבה.

הציוריות המיוחדת של הביטוי "ה' הוא נחלתו" ובגלל הנחמה והעדנה הגנוזות בו, הביאו את בעלי התפילה להשתמש בו. הוא נבחר לתאר את תקוותיהם של החיים לגורלם של המתים ומצא את מקומו בתפילת 'אל מלא רחמים'. את השורות הבאות אקדיש להבנת מטבעות לשון אחדים מן התפילה הזו, ואראה כיצד התפילה מצטטת מן התורה ובמקביל השירה מצטטת מן התפילה.

מן התורה לתפילה

'אל מלא רחמים', תפילה האשכבה האשכנזית, חוברה, ככל הנראה, בעקבות פרעות ת"ח ות"ט (1648-1649), פוגרומים קשים ורחבי היקף, שחוללו קוזקים והטאטריים בהנהגתו של בוגדן חמלניצקי בשטח שכיום נמצא בשליטת אוקראינה. הנה נוסח התפילה (וכאן, בלשון זכר), הביטויים שיידונו כאן מודגשים בה:

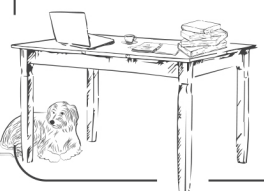

אֵל מְלֵא רַחֲמִים שׁוֹכֵן בְּמְרוֹמִים
הַמְצִיא מְנוּחָה נְכוֹנָה עַל (או תַּחַת) כְּנָפֵי הַשְּׂכִינָה [א]
בְּמַעְלוֹת קְדוּשִׁים וְטְהוּרִים כְּזֶהר הַרְקִיעַ מְזַהְרִים [ב]
לְנִשְׁמַת _____ שֶׁהִלֵּךְ לְעוֹלָמוֹ [...].
כְּגֵן עֵדֶן תִּהְיֶה מְנוּחָתוֹ,
לְכֵן בַּעַל הַרְחָמִים יִסְתִּירָהוּ בְּסִתְרֵי כְּנָפָיו [ג] לְעוֹלָמִים
וְיִצְרֹר בְּצִרּוֹר הַחַיִּים [ד] אֶת נִשְׁמָתוֹ
ה' הוּא נִחְלָתוֹ [ה] וְיִנּוּחַ בְּשָׁלוֹם עַל מִשְׁכְּבוֹ. וְנֹאמֵר אָמֵן.

עתה נדון בכמה מהביטויים בתפילה זו

- א. 'אל מלא רחמים' היא תפילה מאוחרת למדי ונפוצה בקהילות ישראל לפני שזכתה לגיבוש סופי, יש בה כמה חילופי נוסח. המוכר שביניהם הוא בפתחתה: "אל מלא רחמים שוכן במרומים, המצא מנוחה נכונה על [נוסח אחר – תחת] כנפי השכינה". אף על פי שמדובר כאן בחילוף פשוט של מילת יחס ('על' או 'תחת'), התמונה שנוצרת בשתי הקריאות שונה למדי, האם אנו מבקשים שהנפטר יינשא על כנפי השכינה, כבשירת האזינו: "יְפָרֵשׁ כְּנָפָיו יִקְחֵהוּ יִשְׂאֵהוּ עַל אֲבָרְתוֹ" (דברים כו, יא וראו רש"י שם), או שהנפטר ימצא הגנה וחום תחת כנפי השכינה המגוננות (ושימו לב לקשר בין הביטויים רחמים ורחם). ביטוי זה לקוח מן המדרש המתאר את פועלו של אברהם בקירוב נכרים: "שהיה אברהם מגייר ומכניסן תחת כנפי השכינה" (מדרש תנאים לדברים ו, 5). מעניין לראות שהן בפסוק מדברים והן במדרש על אברהם מדובר על שמירת החיים על ידי הקב"ה, ללא קשר למוות או לאבלות.
- ב. הביטוי "כזוהר הרקיע מזהירים" לקוח מספר דניאל: "וְרַבִּים מִיִּשְׂרָאֵל אֲדַמַּת עֶפְרַיִם יִקְיִצּוּ אֵלֶּה לְחַיֵּי עוֹלָם וְאֵלֶּה לְחַרְפּוֹת לְדָרְאוֹן עוֹלָם: וְהַמְשַׁפְּלִים יִזְהָרוּ כְּזֶהר הַרְקִיעַ" (יב, 2-3). זו אולי הפעם היחידה שמדובר במקרא על מה שנקרא מאוחר יותר "תחיית המתים". כותב התפילה האלמוני מצא לנכון להכליל את הפסוק בתפילה שעניינה הוא בקשת רחמים על הנפטר.
- ג. התקווה לשמירתו של הנפטר על ידי האל באה לידי ביטוי בלשון הציורית "יסתירהו בסתר כנפיו לעולמים" הלקוחה ממשמורת תהלים: "אֲגוּרָה בְּאֶהְלֵךְ עוֹלָמִים אֲחֻסָּה בְּסִתְרֵי כְּנָפֶיךָ סֵלָה" (סא 5). גם כאן, פשט הפסוק מדבר על שמירה והגנה בעולם הזה דווקא, אבל רש"י הבין את התיבה "עולמים" כמדברת על העולם הזה והבא, מה שהכשיר אותו להיכנס לתפילתנו זו.
- ד. הביטוי "יצרור בצרור החיים את נשמתו", מדבר מפורשות על עולם החיים. אביגיל מצליחה לשכנע בחכמתה את דוד המלך שלא ישמיד אותה ואת ביתה ואומרת לו: "וְהִיָּתָה נַפְשׁ אֲדֹנָי צְרוּרָה בְּצִרּוֹר הַחַיִּים אֶת ה' אֵלֶּהִיךָ וְאֶת נַפְשׁ

אִיבִידִּי יְקַלְעֶנָּה בְּתוֹךְ פֶּף הַקֶּלַע" (שמואל א כה, 29). רבי אליעזר מביא אותו כאסמכתא לכך ש"נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד" (בבלי שבת קנב, ע"ב) ומכאן ואילך הביטוי "צרור החיים" משמש בהוראה זו, וכך כנראה הגיע גם לתפילה.

ה. "ה' הוא נחלתו" המופיע בפרשתנו, אף הוא עניינו בחיים בעולם הזה וברוחותם של הלווים אבל גם בביטוי זה נעשה שימוש לתאר את מצבו של הנפטר. עתה, משאין לו נחלה בעולם הזה, ה' הוא נחלתו. דימוי האל מלא הרחמים המגונן והמרחם, שהוא עצמו מקום משכנו, נחלה שברשותו של המת, הנו רב עוצמה ומאתגר מבחינה תיאולוגית.

תפילות ישראל בדרך כלל אינן עוסקות בשאלות של מה שמתרחש לאחר המוות, בעולם הבא, בגן עדן ובמה שמאחורי הפרגוד. עניינן של תפילותינו הוא החיים בעולם הזה. 'אל מלא רחמים' יוצא מן הכלל בעניין זה. נראה שהרצון לספק נחמה (ולו נחמה פורתא) לאבלים, גרם ליוצריה לעסוק במציאות שלאחר המוות. דרך ארוכה עשה הביטוי "ה' הוא נחלתו" מתיאור של חלקם של הלווים בעולם הזה לתיאור התקווה למנת חלקם של הנפטרים לעולם הבא.

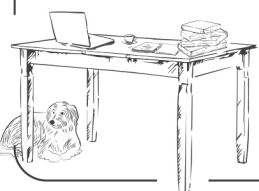
מן התפילה לשירה המודרנית

כשם שהביטוי המקראי "ה' הוא נחלתו" נשמר אבל משמעותו עברה מעתק סמנטי מהקשרו המקורי להקשרו הליטורגי, כך קרה בדורות האחרונים, שבהם מועתקים ביטויים ליטורגיים רבים להקשרים פואטיים מודרניים. הנה שתי דוגמאות להטמעת ביטויים מתפילת "אל מלא רחמים" בשירה העברית החדשה. משמעותם המקורית אולי נשתנתה אבל חיותם נשתמרה.

ראשית, שירו הידוע של חיים נחמן ביאליק, "הכניסיני תחת כנפך", שאותו חיבר באודסה בשנת תרס"ה. השיר פותח במילים:

הַכְּנִיִּסֵנִי תַּחַת כְּנָפֶךָ,
וְהִי לִי אִם וְאַחוֹת,
וְהִי חִיקֶךָ מְקַלֵּט ראשִׁי,
קוֹן-תְּפִלּוֹתֵי הַנְּדָחוֹת.

לשורות השיר הללו ניתנו פירושים רבים, לדעתי הן מבטאות יאוש מקוצר ידה של האהבה. הדובר אינו יכול לקוות שהנמענת, שאליה הוא פונה, תהיה אהובתו במלוא מובן המילה, היא יכולה לכל היותר להיות "אם ואחות". הוא מבקש את חסותה במילים

מתפילת 'אל מלא רחמים': "הכניסיני תחת כנפך", זו בקשה נואשת אך אינו יכול לקוות לשותפות הדדית. יתר על כן, הגשמת האהבה אינה יכולה להתממש אלא במוות, שהרי אז נכנס האדם תחת כנפי השכינה.¹

הדוגמה המוכרת השניה היא השימוש המתריס של יהודה עמיחי במילות תפילת האשכבה בשירו "אל מלא רחמים", והנה חלקו הראשון של השיר:

אל מלא רחמים
אלמלא האל מלא רחמים
היו הרחמים בעולם, ולא רק בו.
אני שקטפתי פרחים בהר
והסתכלתי אל כל העמקים,
אני שהבאתי גויות מן הגבעות,
יודע לספר שהעולם ריק מרחמים.

הביטוי הליטורגי הופך בשירו של עמיחי לקריאת תיגר כלפי האל, שהוא "מלא רחמים", כלומר, נוצר את רחמיו לעצמו ואינו מגלה אותם בעולמו. שירו של עמיחי המתאר חוויה מאד ישראלית, חייל המספר על תוצאות קרב קטלני שהשתתף בו, משקף בה בשעה ריחוק וקרבה, ניכור מן המסורת וגעגוע אליה ומוכיח מעל הכל, שגם כשאדם מישראל רוצה להביע כעס ואולי חוסר אמונה, הוא נזקק לשפה יהודית פנימית. חוקר הספרות ד"ר אריאל הירשפלד כותב בעניין זה:

[העניין הדתי] הוא אחד מענייניה המרכזיים [של הספרות העברית], אם לא העניין המרכזי שלה בה"א הידיעה. האמונה, תכניה והלבטים שבה, נוכחות האל, דרכי המגע עמו וצורות התגלותו בעולם, בחיי היחיד והכלל, החוויה הדתית, המיסטית והלא-מיסטית, אהבת האל, הם ענייניהם של הדפים הגדולים, המכריעים ביותר, בכתביהם של ביאליק, עגנון, גרינברג, אלתרמן, בת-מרים, יזהר, גלבע, עמיחי, גורי, זך, הורביץ, וולך, לסקלי, לאור, קפלון, פדיה...²

זכינו לחיות בדור שבו שפת אבותינו ואמותינו היא נחלתנו. ללא יחס חי לעברית, לא היו יכולים ביאליק ועמיחי לכתוב את שיריהם. היותה של העברית שפה חיה ובוועטת, דורשת מאיתנו, הישראלים, התמודדויות מיוחדות בבואנו אל מסורת עמנו, התמודדות שנחסכה (או נחשכה) מן הדורות הקודמים, שהשפה לא הייתה שגורה בפייהם כשפת דיבור.

מי ייתן שימתקו מילות התורה והתפילה שבפיותינו, שיפרו וירבו ויעשו פירות טובים וראוים.

¹ ניתן אולי לטעון שביאליק לא התייחס לתמונה שבתפילה אלא לזו שבמדרש, המתארת את הגרים כבאים להסתופף תחת כנפי השכינה (למשל, "גר שבא להתגייר פושטין לו יד להכניסו תחת כנפי השכינה", ויקרא רבה ב, ט). אולם נראה לי שעולם הדימויים של ביאליק הושפע באופן עמוק במיוחד דווקא מהתפילה.

² אריאל הירשפלד, "השירה העברית והיצר הרע", תרבות וספרות, הארץ, 5 ביוני 2004.

